

С. Єфремов

Шевченко

і

українське
письменство

06
10

І.Э.

Сергій Єфремов.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

200 1920

Шевченко й українське письменство.

У Київі, 1907.

WS (2 gys) - 4 Dec 1951

Львівська державна
наукова бібліотека

Ne

204

9235
Як починаєш студіювати якого-небудь українського письменника, а надто давнішої, початкової доби, то звичайно з першого ж разу натрапиш на неминучі питання—через віщо він зробився українським письменником, що його спонукало до цього, як він взагалі ставився до українського питання, скільки свідомости в його відносінах, як і в тому, що він пристав іменно до українського, а не якогось иншого письменства. Прикладати оці питання до діячів тих письменств, до яких приводять широкі шляхи загального признання—річ цілком зайва і не потрібна, бо там і вагання не може бути, якою письменникові мовою писати. Чоловік там пише тією мовою, яку чує кругом себе й якої вживає все культурне і некультурне громадянство; він має безліч впопередників перед очима й так само, не роздумуючи і не вагаючись, ступає на утворений шлях, прибіраючи думки свої в одержу слова, як пташка заодить свою з дідів прадідів звичну мелодію. Вибирати йому нема з чого.

Зовсім инакше стоїть справа в тих письменствах—а до їх належить і українське—які ще не придбали собі загального признання, про які навіть

у самих працьовників, що до них рук своїх докладають, часто думка хитається; до яких провадять вузьенькі й перешкодами зарослі стежки, а одбивають міцні й сильні традиції. Тут чоловік, що бере перо в руки, одразу стає на роздоріжжі: одну мову чує він з уст широких народніх мас, друга промовляє до його з сторінок книжок, газет і інших органів, що витворено для розповсюдження людської думки, а також од тієї частки громадянства, що носить на собі печать освіти, науки і взагалі культурности. Одна мова знаменує собою ніби то темноту, неучтво, мужицтво, друга—освіту, культуру, панство; за однією не стоять ніякі здобутки людського генія, за другою—густі лави більш-менш талановитих працьовників... Як же писати, якою мовою говорити до читачів?—таке питання, що властиво значить, де письменник має собі читачів шукати—відразу стає перед письменником з такої мужицької нації. Чи мовою широких, але темних мас—чи невеличкої горстки, зате з репутацією й традиціями культурного притулку? Куди свій хист нести, знання та думки? Кому своїм пером послужити? І така вже сила виховання, традицій, утопаних шляхів, загального голосу—всього, словом, складу життя, що здебільшого питання розв'язується на користь пануючого, як що так можна сказати, письменства. Адже ж не дурно сказано, що „імущему дано будетъ и пріобрѣтается,

у неимущого же отыметя“... Сила та часто переважає навіть тоді, коли чоловік щиро хоче більшості служити, але не розваживши добре, що не тільки світу, що у вікні—опиниться, бува, як раз серед меншости з репутацією культурности, бо думає, що тільки сюдою проходить шлях для культурности взагалі. Це така у нас звичайна, мовляв, світова річ, що ми вже й дивуватись перестали. Навпаки—далеко більше ми дивуємось, коли наперекір усім згаданим обставинам письменник стає таки на шлях безпосередніх зносин з тим, що стоїть за маленьким віконцем культурної горстки—з широкими народніми масами, і нам цікаво знайти ту відпорну силу, що виявила себе дужчою від згаданого складу життя, переборола всі обставини, пустивши письменника не по лінії, мовляв, „найменшого сопроотивленія“, а як-раз у другий бік, де „сопроотивленія“ того найбільше буває, а догідних, сприятливих обставин—найменше.

Як що добре розмірковувати, то в цьому виборі виявляється вже деяка свідомість письменника: він бо має змогу пристати до більш розробленого письменства, але не зупиняється перед усіма невідомостями, аби тільки безпосередно працювати на користь народніх мас. Та це не показує ще степені свідомости. Адже можна, як кажуть росіяне, „баловаться перомъ“ і можна письменство поставити за справу цілого життя свого; можна, задовольняючи сучасні поточні потреби

письменства, не уявляти собі дальшої мети і майбутнього його розвитку, і можна охоплювати широкі перспективи не тільки ближших моментів, а й на потонні часи протягувати свої заміри. Так само й що до мови. Письменник може вибрати мову простого народу не з великої свідомості, а просто через те, що йому так зручніше, способніше свої думки висловляти або цікавіше мати діло як-раз з такими читачами, а не иншими; але він може виходити думкою й по-за межі цих практичних міркувань, може підніматись до майбутніх часів, керуватись бажанням дбати про розвиток рідної мови та письменства і свідомо цій меті служити. Питання про степінь свідомості, про її висоту мені й здається найцікавішим, коли ми підходимо з дослідями до якого-небудь із наших письменників початкової доби.

Надто цікаве це питання, коли мова мовиться про такого гіганта поезії, як Шевченко, і тим більше, що вороги українського письменства раз-у-раз тикали й тикають нам у вічі російськими писаннями нашого Кобзаря, виставляючи це за доказ, що йому було мало не однаково, якою мовою писати, бо, мовляв, найбільш інтимні свої твори, як щоденник, або такі великі праці, як повісті, він писав мовою російською. Правда, тепер, коли багато темних перше пунктів у життєпису Шевченка вже вияснено, ми безпечно можемо лишити усяким „астрономам“, як от д. Флоринський напр., з

усієї сили доводити, що їхнє сонце кругом їх ходить. Факт бо на віки лишиться фактом і ніякими найпалкішими доказами його не випалиш із нашої свідомости, що мало не всі російські твори Шевченка (і щоденник теж) написано на засланні, в неволі, коли писати українською мовою—тією самою, що писав він ті „возмутительныя и пасквильныя сочиненія“, за які приймав кару—йому було заборонено, а дозволено тільки по-російському, та й то під доглядом офіцера *). Вже одно це показує, яку вагу можна надавати російським творам Шевченка, як доказові його ніби то байдужности до того, якою мовою писати; але ми маємо й безпосереднє свідощтво самого поета, чому він навіть листи до приятелів почав був писати російською мовою. „И радъ бы былъ,—пише він до Сіраковського,—отвѣчать сердцу милымъ словомъ, но я такъ запуганъ, что боюсь милагородного, звука**). Коли до цього додати, що не вважаючи на весь страх, який нагнали на його жандарми, Шевченко навіть тоді, ховаючись по бур'янах, „мережав“ свою захалавну поезію рідною мовою, то можна вважати це питання зовсім скінченим. І хоч біографічні данні не вияснюють нам до ладу, чому Шевченко почав писати українською мовою, що саме

*) Ол. Кониський—„Тарас Шевченко-Грушівський“, т. II, Львів, 1901, стор. 100, 113.

**) Конисскій—„Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка“, Одеса, 1898, стор. 431.

вплинуло так на його, але його твори зате показують, з якими думками почав він орати облоги рідного письменства, на якому ступіні свідомости він стояв тоді й опісля. В йому з самого початку його діяльності ми бачимо *свідомого працівника*, що добре знав, що робить, і уявляв собі всю вагу і силу рідного слова в письменстві, вбачаючи для його в майбутності широкі і плодючі перспективи.

Як геніяльний майстер слова і знавець людської душі, Шевченко насамперед добре взагалі тямив силу натхненного поетичного слова і секрет його величезного впливу на серце людське. Про пісню пише він:

Ну, що б, здавалося, слова?!

Слова та голос—більш нічого,

А серце б'ється, ожива,

Як їх почує

(Кобзарь, СПБ. 1907,
стор. 394).

Як такий самий знавець народніх мас, не менше тямив Шевченко вагу слова і для життя цілого народу,—принаймні я не знаю, щоб хто инший дав таку чудову ілюстрацію до давнього „въ началѣ бѣ слово“, з такою силою змалювавши вагу того слова для цілих народів, як Шевченко в одних віршах:

Возвеличу

Малих отих рабів вімих!

Я на сторожі коло них

Поставлю слово (550).

Слово, живе народне слово—як нерв духового життя народу, як шлях до поступу, до визволення з кайданів люд-

ської думки й духа, а через те і тіла—таку величню призначає Шевченко ролю рідному слову. Відповідно до цього не малу наділяє він ролю і робітникам того слова—поетам рідного краю. І надто характерно для Шевченка, що з самого початку, скоро виступив він на ниву письменства, образ поета він уявляє собі не инакше, як в національному вбранні — в образі українського кобзаря. Його „старий та химерний“ Перебендя (написано р. 1839) — типовий український кобзарь, тип тих мандрованих рапсодів, що в давні часи були заступниками поезії на Україні. І кобзарь у Шевченка являється справді народнім поетом, який то співає про минулу славу і волю та всякі пригоди („Тарасова ніч“, „Невольник“), то надихає на славні діла і вливає відвагу в душу („Гайдамаки“), то розважить своїм мудрим словом, то цікавим оповіданням потішить („Черниця Мар'яна“),—одно слово:

Росказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття,
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали,—
Про все розказали (345).

Або ще як отой Перебендя

Заспіває про „Чалого“,
На „Горлицю“ зверне;
З дівчатами на вигоні
„Гриця“ та „веснянку“,
А у шинку з парубками
„Сербина“, „Шинкарку“;
З жоватими на бенкеті
(Де свекруха злая)
Про тополю—лиху долю,
А потім—„У гаю“.

На базарі—про „Лазаря“,
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйновали (44).

Словом, кобзарь у Шевченка—поет у цілому розумінні цього слова, який одбиває в своїх співах усе народне життя з його радощами й горем і кожному гурту з громадянства дає те, що йому потрібно. Звідси його популярність між людьми, звідси та пошана, з якою його всюди стрівають.

Перебендя старий, сліпий—
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоч сам світом нудить (43).

Не диво після цього, що й на свою діяльність Шевченко дивиться, як на свого роду кобзарську, не дурно ж бо й книжці своїх поезій він прибрав заголовок— „Кобзарь“: роля цього народнього співця—заступника та виразника життя широких мас народніх—здавалась йому надто великою, почесною та відповідальною, щоб він міг її від себе відкинути. І от, прийнявши на себе кобзарсько-поетичну мисію, Шевченко вже зовсім свідомо віддає свою працю на те,

Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало (550).

Бо коли однаково поетові, байдуже про своє особисте життя, про своє особисте щастя, то тяжким стогоном вири-

вається у його думка про тяжку долю та лихо, що посідає рідну землю:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять лукаві,—і в огні
Її окрадену збудять...
Ох, не однаково мені (311).

І поставивши на сторожі коло „окраденої“ батьківщини своє рідне слово, на його поет покладає свої надії на відродження рідної землі:

Може викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло (184)—

на тяжку працю за-для добра свого народу, для розвитку його сили й хисту на полі українського письменства.

Вийшовши з такими думками на працю, Шевченко, певна річ, повинен був зовсім свідомо озиватися на події в нашому письменстві. Правду кажучи, українського письменства, як більш-менш повно і всіма сторонами проявленого в художніх творах життя, тоді ще не було. Було кілька більш або менш талановитих письменників, у творах яких тоненькою, але живою цівкою позначалися вже ті течії благодотвірні, що незабаром, найбільше в поезії самого ж таки Шевченка, обернулися в широкі й могутні джерела справжнього письменства, яке відбиває в собі життя в усіх його про-явах і само робиться його невіддільною часткою серед культурного громадянства. Твори попередників і сучасників Шевченка—Котляревського, Гребінки, Боро-

виковського, Гулака, Квітки, Кухаренка—були відомі йому так добре, що напр. „Енеїду“, як це видно з Шевченкових повістей, він знав мало не всю на пам'ять. З де-якими з цих письменників, а також і Кулішем, Костомаровим, Максимовичем, Бодянським, Марком Вовчком та ин. на ґрунті спільних літературних інтересів у його зав'язалися дружні зв'язки й щире товаришування. Так само Шевченко дуже цікавився історією України й на його творах безперечно відбилася знайомство з працями Бантиша-Каменського та Маркевича, а також—із знаменитою „Історією Руссовъ“ псевдо-Кониського, що ходила тоді по Україні в численних списках. Яку живу і свідому участь брав Шевченко в літературному житті на Україні, видно з кількох епізодів того життя, що відбилися й на творах нашого Кобзаря.

Року 1838, коли для геніяльного кріпака зійшло сонце волі й уперше його „обняла и приласкала“ „украинская строгая муза“*), саме того року помер батько нової української літератури Котляревський. Шевченко з приводу цієї події пише відоме „На вічну пам'ять Котляревському“. Вже одно те, що він поспішився озватися своїм словом на важливу подію з літературного життя України, показує, що він того життя пильнував і увійшов у його свідомим членом.

*) „Письмо къ редактору Народнаго Чтенія“, Кобзарь. СПб. 1867, стр. 677.

Та ще виразніше за це промовляє зміст присвяченої пам'яті першого поета українського поезії. По смерті Котляревського рідне письменство здається Шевченкові посироченим, як на калині одинокі гніздечко, звідки, не знать куди, вилетів соловейко, покинувши його на втіху вітрам та негоді...

Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк, неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше вітав,

Де ватагу пройдисвіта

Водив за собою.

Все осталося, все сумує,

Як руїни Трої (11).

Так, письменство осталося сиротою, але праця письменника не пішла марно, слід його не загинув і поет прочуває, яка доля чекає творця нашого письменства за його велике діло, що полишив він у спадщину потомним поколінням. Правда, все сумує,—каже поет,

тільки слава

Сонцем засіяла;

Не вмере кобзарь, бо на віки

Його привітала.

Будеш, батьку, панувати,

Поки живуть люде,

Поки сонце з неба сяє,

Тебе не забудуть (11).

У цьому літературному епізоді звертають на себе увагу дві риси. Насамперед-те надзвичайно вірно чуття, з яким Шевченко зумів угадати й формулювати заслугу Котляревського в тому, що він

Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти (11).

Далі—погляд на будущину. Так говорити, таким словом ушановати письменника могла тільки та людина, що зазирнула глибоко в майбутність, бачила там широкі простори для рідного письменства і певна була, що й воно істноватиме,

Поки живуть люде,

Поки сонце з неба сяє.

Для характеристики Шевченка поезія „На вічну пам'ять Котляревському“ має надзвичайно велику вагу, бо вона показує, з яким багажем думок, з яким ступенем свідомости що до рідного письменства вийшов Шевченко на свою працю. Звідси ми бачимо, що Шевченко перед рідним письменством одразу ставить і глибокі завдання—нести світло „в убогу хату“, і широкі перспективи—розвиватися в безмежному ході віків, а без виразної свідомости, без глибокого обміркування на таку позицію стати не можна. І ще одна характерна рисочка в відносинах Шевченка до Котляревського: тепер, на світанні своєї літературної слави, безпосереднім чуттям своїм він з'умів далеко глибше й справедливніше оцінити заслугу батька українського письменства, ніж пізніше, коли спізнавшись з Кулішем та певне й не без його впливу, завважає, що „Енеїда“, мовляв, добра, „а все таки сміховина на московський (?) шталт“ *). Правда, увага

*) Див. передмову до проектованого року 1847 нового видання „Кобзаря“,—„Кобзарь“, 1907, стор. 620. Цікаво порівняти з цим ще опис Котляревського, що зробив Шевченко в повісті

ця, як видно з тієї ж передмови, виросла у Шевченка на ґрунті зовсім справедливої думки, що „Енеїда“ не вичерпала всього життя українського народу і не може бути єдиним зразком для українських письменників. В історичній перспективі, на фоні сучасности, для якої українська мова здавався тільки на „сміховини“ й здатною, це справді цікавий погляд, бо показує, що й теоретично Шевченко не зв'язував себе ніякими шаблонами та утряними шляхами.

На фоні тієї ж самої сумної сучасности повстав і другий епізод літературного характеру в діяльності Шевченка. Зайва річ малювати ту безнадійну картину, на яку давала блискучий матеріал Україна 30—40 років минулого століття. Минувшина—перейшла на-віки, сучасність—темніша од темної ночі, майбутність—без жадного просвітку. Останні недогризки колишньої автономії, колишніх „вольностей“, скасовано централізаційною політикою московського уряду. Народ гнув шию в тяжкому ярмі кріпацтва, а культурні верстви давали з себе одним лицем зрадників, попереходивши до пануючих націй—то спольщившись, то змосковившись—і канчуками забивали усе, що було ще живого в народі. Старі форми життя у-явкі вимірали, нові ще не придбали такої сили, щоб по-

„Близнецы“. Уривки з повісти, що торкаються життя першого українського поета, в перекладі на нашу мову надруковано в XI кн. „Л.-Н. Вістника“ р. 1898.

вести за собою численні маси народу. Здавалося, Україні, як надії, прийшла остання пора, що для неї все пропало і виглядів та надії на краще життя не може бути. На Україні того часу, як писав Шевченко, одні тільки пороги „ревуть-завивають“, що

Україна—на віки,
На віки заснула (130),
та „могили з буйним вітром в степу
розмовляють“ на такі ж самі похоронні
теми:

Було колись, минулося,
Не вернеться знову (148).

Просто дивно, як повелось тоді серед українського громадянства „кладбищенство“, мовляв дотепним терміном Помяловського. Навіть етнографи (напр. Лукашевич) цікавилися українським народом, як „исчезающею нацією“, і поспішалися позapisувати хоч де-що з його духового надбання, поки воно не вимерло і не зникло зовсім. Це було загальним голосом, що все лишилось позаду—„скрізь могили стоять та сумують“—а спереду... що може бути спереду у народа без будущини, якого все життя сконцентровано в тих численних могилах, у яких поховане минуле?..

Не вернеться воля,
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покрийть Україну
Червоні жупани,—
Обідрана, сиротою
По-над Дніпром плаче;
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить,
Тільки ворог, що сміється (47),—

так змалював Шевченко той „кладбищенський“ настрій загального зневірря й утрати всяких надій на відродження. Але серед такого розпачливого становища поет знаходить рятуюнок; проти радощів „ворога, що сміється“, проти торжества тодішніх переможців виставляє він нову зброю і гордою надією на перемогу лунають енергічні слова:

Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине —
Слава не поляже;
Не поляже, а *роскаже*,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чії ми діти (47).

За нову оту зброю на ворога-переможця стане — „наша дума, наша пісня“.

Без золота, без каменю,
Без хитрої мови —

вона проте „не вмере, не загине“, не опадє з минулими формами державно-громадського ладу, а зробиться тією підвалиною, на якій повстане і міцно збудований запанує новий лад, нова слава.

От де, люде, наша слава,
Слава України (47),

от де й надія на рятуюнок од наглої смерти для цілої нації. І як недавно ще тужив наш поет над мертвим Котляревським, так тепер обертається він до живого тоді письменника українського, старого Квітки, з палким закликом до літературної праці, з благанням співати людям і про минуле, і про сучасне на втіху та науку рідному краю, —

Щоб нехотя

На весь світ почули (48)

Львівська державна
наукова бібліотека

2021

той голос відродженого народу. І що заклик Шевченків не пролунав „гласом вопіющаго в пустині“, доказом було те величезне вражіння, яке його „Кобзарь“ справив на Україні. „Як почали (ваші) вірші читати,—пише, напр., до його Квітка,—волосся в мене на голові, що вже його і не багацько, та й те навстопужилося, а біля серця так щось і щемить, у вочах темніє... Дивлюсь—жіночка моя хусточкою очиці втира... Я його („Кобзаря“) притулив до серця, бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на душу“ *). Та ще більшими доказами служать викликаний „Кобзарем“ літературний рух на Україні та голосна, „на весь світ“, популярність, яку здобув собі Шевченко. Тільки з його почавши, українське письменство стало на твердий ґрунт, вибралось на настоящу тропу й зробилося справжнім письменством, одбиваючи в собі життя і потреби широких мас трудящаго народу. Думки нашого Кобзаря зробились літературною програмою цілих поколінь, що виступали і виступають на працю під його безпосереднім впливом, і можна думати,—впливу того ще на довго буде...

Маючи такий ясний погляд на рідне письменство, бажаючи йому дійти до найвищого ступіня розвитку, Шевченко не міг не озиватися й на ті голоси, що йшли з табору ворогів українського руху і були тоді пануючими в російському письменстві. З легкої руки знаменитого Белинського багато видніших заступни-

*) Основа, 1861, VII, стор. 4, 6.

ків навіть поступового російського громадянства і письменства дивилися на український літературний рух, як на невдатну, зайву, а то й шкідливу спробу воскресити штучним способом те, що на віки померло і не може зацвісти знову, а на українських письменників, як на химерних фантастів, що й сами не знають, чого хочуть. „Москалі зовуть мене ентузіястом, сіреч дурнем“,— пише в одному листі з тих часів сам Шевченко *); „появлення „Кобзаря“ въ печаті встрѣчено російськими критиками единокдушнымъ глумленіємъ надъ малорусскимъ языкомъ и народностью“ **),— свідчить один із його біографів. Але це не збило Шевченка з дороги: попробувавши писати російською мовою, він ще більше впевнився, кудюю мусить пролягати його справжній шлях, і махнув рукою на неприхильників та їх щирі чи нещирі поради писати російською мовою,—„нехай, мовляв, буду й мужицький поет, аби тільки поет, то мені більш нічого й не треба“ ***). Але він не міг здержати протеста, коли діло торкалось рідного письменства,—тоді він запалювався праведним гнівом і не жалувал ворога, виступаючи на оборону дорогої справи. З цього погляду надто великого інтересу набирає поетична перед-

*) Чалый—Жизнь и произведения Т. Шевченка. Київ, 1882, стор. 37.

**) Ibid, стор. 35.

***) Ibid, стор. 37.

мова до „Гайдамаків“, написаних року 1841.

Передмова дуже добре малює становище в ті часи українського письменника в Петербурзі серед чужих, часто ворожих російських гуртків, що скосята згорда поглядають на „мужицького поета“. Ці „письменні“ та „друковані“, як характеризує їх Шевченко, люде не крилися з своїми думками про те, що українські письменники повинні занехаяти рідне письменство й обернутися і до панської мови, й до „вищих сюжетів“,

А то дурень розкаже

Мертвими словами

Та якогось-то Ярему

Веде перед нами

У постолах (59).

І знов ті самі докази, що в українському житті—„високі могили—більш нічого не осталося“, то й нема на що дбати про пропашу справу, яка ні письменству, ані самому поетові ніякої користі не може дати.

Дарма праця, пане-брате,—

Коли хочеш грошей,

Та ще й слави, того дива,

Співай про „Матрьошу“,

Про „Парашу, радість нашу“,

Султан, паркет, шпори,—

От де слава! (9).

Хоч і якою, як на наші часи, дикою, здається ця порада, що від неї так і відгонить величним призирством до „громади у сіряках“, але тоді такі поради зовсім не викликали поблажливої усмішки, бо дуже добре одбивали в собі тенденції та настрої по тих письменницьких гуртках,

що цілком нехтували життя народніх мас, не бачили в йому нічого для себе цікавого, а матеріялу для письменства шукали виключно серед „образованного круга“, тобто невеличкої горстки „душевладільцевъ“. Що це не були жарти, досить пригадати з одного боку Белинського з його класичним присудом: „хороша литература, которая только и дышетъ, что простоватостью крестьянскаго языка и дубоватостью крестьянскаго ума!“ *) а з другого — нашого Гребінку, що наслухавшись таких порадників, звівся ні на що над „вищими“ сюжетами й занастив свій хоч невеликий, але теплий і симпатичний талантик, який пробивався в його українських творах. Демократичну душу Шевченка до самого глибу обурювали й ображали такі „аристократичні“ поради і він дає влучну одсіч непроханим порадицям:

Правда, мудрі!

Спасибі за раду!

Теплий кожух, тільки шкода,

Не на мене шитий,

А розумне ваше слово

Брехнею підбите (60).

Своїм здоровим чуттям та непопсованим розумом наш поет знов глибше й розумніше глянув на завдання письменства, ніж „письменні та друковані“ заступники інтересів „образованного круга“. На його думку письменство повинно відбивати в собі потреби й настрої

*) Сочиненія В. Г. Бѣлинскаго, СПб. 1896, т. II, стор. 906.

як-раз не тоненької плівки „командующих“ класів, а широких народніх мас, що і письменству дадуть здорове зерно, виведуть його з тієї нікчемної позиції, на якій воно служить утіхою („какъ лѣтомъ вкусный лимонадъ“) небагатьом улюбленцям долі, на почесне становище неминуче-потрібної умови для розвитку народа. Давши кілька картин із того побуту, який рекомендовано йому занедбати, але який—наперекір усім тим принадним порадам—він думає таки „во главу угла“ своєї літературної діяльності поставити, Шевченко кінчає:

От де мое добро, гроші,
От де моя слава!
А за раду—спасибі вам,
За раду лукаву!
*Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливать журбу, сльози* (62).

Не оглядаючись на глум і докори,— „кричить собі: я слухать не буду“,— поет іде своїм шляхом. І чуття не одурило його: на цьому шляху він не тільки не заблудився сам, а ще вивів на широку дорогу й ціле письменство за собою; „мертве“ слово не тільки його зробило на-віки славним, але й рідне письменство поставило на таких високостях, на яких його вже не достануть поради на зразок тільки що наведених. Та й самих порадників де далі—все менше чути і тепер, коли й вискочить з „истинно-русского“ табору якась гага аві-на зразок білого крука, то своєю комийсь

ною еквілібристикою не спокусить вже більш нікого й не одурить...

До того ж такі питання про рідне письменство Шевченко вертається ще раз у характерній передмові до нового видання „Кобзаря“, коло якого поет заходився був року 1847 не задовго перед своїм арештом. На жаль, проєктоване видання так таки й не побачило тоді світу, бо й сам автор опинився спершу за ґратами Петербуржської цитаделі, а потім і в „мѣстахъ отдаленныхъ“, під червоною шапкою. В цій передмові *), з епіграфом із Грибєдова—„Воскреснемъ ли когда отъ чужевластья модъ?“ і т. и., поет обертається до земляків з гіркими докорами за недбальство в справі розвитку рідного письменства та палким закликом до роботи. „До вас слово мое, о братія моя українська возлюбленная! Великая туга осіла мою душу. Чую, а иноді і читаю: Ляхи друкують, Чехи, Серби, Болгари, Чорногори, Москалі—всі друкують, а в нас а ні телень, неначе

*) До речи. Редактор останнього видання „Кобзаря“, д. Доманицький, не розібрав, друкуючи передмову, у ній кількох слів, позначивши їх знаком запитання (?) Мені здається, що ініціали Я. С. Б. треба читати: „я(к) С(вячена) В(ода)“—заголовок вірша панни Псьол,—тим більш, що те саме місце в „Быломъ“ (1906, кн. VIII, стор. 3) надруковано так: „я С: В:“. Що до нерозібраного „а на назини“, то чи не певніше буде, як його прочитати: „а за панщини“? У Шевченка літери б і в, н і п часто одна на одну скидаються. Певна річ, не бачивши рукописа, не буду встоювати, що моя догадка справедлива.

всім заціпило“ („Кобзарь“, 619). Далі Шевченко збиває ті ходячі аргументи „иноплемених журналістів“ проти українського письменства, про які вже була попереду мова, й кінчає передмову закликом до праці „во ім'я матері нашої, України безталанної“ (621). Заклик цей разом із докорами землякам у „Посланії до живих і мертвих“, що ви, мовляв,

... усі мови
Славянського люду,
Всі знєте, а свої
Дасть біг (263)—

знов таки показує, з якою свідомістю Шевченко ставився до рідної мови в письменстві. Його здоровий розум органічно не міг витерплювати самих платонічних розмов про долю абстрактного славянства, коли з тими розмовами не йшла в парі праця на користь конкретного народу, в даннім разі свого рідного, українського. Характерно, що як-раз Шевченко на товариських зборах Кирило-Мефодієвського братства найенергічніше встоював за думку видавати свій орган між иншим і українською мовою,*) зводячи таким способом абстрактні

*) „Былое“, 1906, кн. VIII, стр. 10. Андруський на допиті говорив, що „предположение славянистовъ издавать журналъ на славянскихъ или, по крайней мѣрѣ, на русскомъ и малороссійскомъ языкахъ съ отъѣздами Шевченки изъ Кіева пріостанавливалось, а съ возвращеніемъ его оживлялось“. Сам Шевченко на допиті казав, що це неправда, але зрозуміти легко, що инакше йому незручно було казати.

балачки про служення інтересам славянства з недосяжних високостей на цілком практичний ґрунт. Взагалі видання журналу українською мовою було повсякчасною мрією поета; ще раніше, р. 1844, він почав був видавати „Живописную Украину“, до якої текст по українському мали писати Куліш і Бодянський *), хоча, певна річ, це видання не відповідало цілком його замірам. Мрія ця не покидала Шевченка ніколи. Коли вийшли Кулішеві „Записки о Южной Руси“, то він насамперед висловлює бажання, щоб вони зробились періодичним виданням, і взагалі цю справу вважає за „святую“. Вернувшись до Петербургу, Шевченко з молодечим запалом та енергією бере участь у всіх літературних планах петербуржської громади, що розвиток рідного письменства поставила за підвалину всієї своєї роботи, гуртом з усіма захожується коло видання журналу „Хата“, а коли його адміністрація не дозволила, підготовляє видавання „Основи“, в якій вже не довелось йому однак працювати. Так само на практичний ґрунт ставить Шевченко і справу з популярним письменством для народньої просвіти. На відому „Граматку“ Куліша він глянув, як на „перший вільний промінь світу, що може зазирнути до здавленої

*) Русская Старина, 1883, IX, стр. 639. Лист до Бодянського.

панами голови невольничої“ *), і скоро й для його настала змога самому на тому полі працювати, складає „Букварь для южно-русскихъ школъ“ (СПБ, 1860), маючи на увазі скласти ще арифметику, географію, історію України й інші підручники. Йому також належить думка видавати дешеві малюнки, щоб вигнати з межі народа суздальську мазанину. На жаль, більшість із цих планів так планами й осталась і вже по його смерті де-що було зроблено, аж поки українського популярного письменства не прибив відомий Валуєвський циркуляр з р. 1863.

Вертаючись знову до Шевченкової передмови до нового видання „Кобзаря“, не можна не зазначити того цікавого присуду, який по дорозі автор дає двом українським письменникам. „Покійний Основ'яненко,—пише він,—дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колисці од матері; а Гулак-Артемовський хоч і чув, так забув, бо в пани постригся“ („Кобзарь“, 620). Знаючи, що виходило з-під пера Гулакового в тих часах і опісля, за часів Кримської війни, не можна не пристати до цієї лаконічної, але виразної характеристики, що зробив тут Шевченко. Та і взагалі в передмові він стоїть на тій позиції окремого українського письменства, на яку ступив одразу був, скоро починав писати. „На

*) Кобзарь Т. Шевченка. У Львові, 1895. т. III, стр. 150.

москалів,—каже він,—не вважайте,—нехай вони собі пишуть по своєму, а ми по своєму; у їх—народ і слово, і у нас—народ і слово; а чие краще—нехай судять люде“ (620). І „люде“ вже свій присуд дали—певне не про те цілком зайве питання „чие краще“, а про те, що „народ і слово“ дають такий міцний фундамент для щиро-народнього письменства, якого ні цензурами не розбити, ні заборонами та утисками, чи іншими якими заходами. Як із переповненого через край посуду мусить через вінці политися те, що в йому налято, так і народ, що живе своїм життям і має власну мову, повинен витворити і власне письменство. Це елементарна, стихійна, неминуха потреба, якої не вб'єш ніякими заходами й не обминеш ніякою дорогою. І навіть більше: за саму спробу обминути її доводиться приймати кару в образі тих Кирпів-Гнучкошиєнків, тих ренегатів—„землячків з цинковими гудзиками“ та „мерзенних каламарів“, що сараною налітають на нещасний люд, обсідають його хмарами і, висмоктуючи силу з його та достатки, не дають за це нічого, окрім деморалізації. Та Шевченкові було вже ясно, що рідне письменство „не вмере, не загине“, що процес витверезіння з головного зрадництва, що почався вже за його пам'яті, не може припинитися. Факти з історії українського письменства ще за життя Шевченка показали йому це виразно і він з тихою надією й спокійною душею міг промовити своє „Нынѣ отпу-

щаєши“ новим робітникам на ниві рідного письменства. „Недавно,—пише він „Марку Вовчку“ вже на схилі свого віку—

Я по-за Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало.
І виблагав (550).

Поет міг склепити свої очі—спокійний і певний за долю рідного письменства, „яко видѣста очі“ його, що за ним ставала вже до праці фаланга молодих працьовників, які справу його життя мали далі провадити й до розцвіту довести. Геній українського письменства не міг, певна річ, передбачити, які по його смерті люті часи прийдуть для рідного письменства, в які тяжкі кайдани закована буде та справа цілого його життя, але тепер ми можемо сказати, що його мрія про „думу вольную“—вільне рідне письменство—вже на порозі до свого здійснення...

Я не спинятимусь довго коло того чим було рідне слово й рідне письменство в особистому житті поета, а надто в тяжких обставинах на чужині, в неволі,—це виходить по-за межі мого завдання. Скажу тільки, що досить переглянути його невілєницькі плачі на чужині, щоб зрозуміти й оцінити до ладу всю ту величезну вагу, яку мали для поета його словесні „діти“ в ті часи, коли, блукаючи по-над Аралом, доводилось йому говорити:

Не для людей—тієї слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я,—
Для себе, братія моя (417).

Легко уявити собі психичне становище поетове в ті аж надто тяжкі часи і ролю в йому власних творів. Шевченко сам признається, що йому легшало в неволі, як він працював на рідне писменство; власні поезії, „мов ті діти“, надихали радощами самотню душу поетову й одвертали її хоч на часину од нестерпучої дійсности. Це був також єдиний звязок з рідним краєм тоді, як усі близькі колись до поета люде, здавалося, забули вже його; це була єдина надія на те, що там, куди серце рвалось, його згадають „незлим, тихим словом“. Хоч як тяжко поетові було в неволі, хоч які мури стояли між ним та Україною, а все-таки надія жевріла, що—

А може тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять коли-небудь
На Україну і падуть,
Неваче роси над землею,
На щире серце молодее (490—491).

Одна думка про це—і знов душа гартувалась і серце поетове запалювалось бажанням працювати,—мовляв:

Хоч доведеться розп'ястись,
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи—

отими самими „возмутительными стихотвореніями“, за які відбував тяжку кару поет. Сміливо можна сказати, що з усіх обставин, які зберегли нашого Шевченка в неволі, які не дали йому зласною рукою смерть собі заподіяти, або—що, може, гірше—духом занидіти й „гнилою колодою по світу валятись“, на

першому місці треба поставити його письменницьку працю. Та й сам поет засвідчив це дуже виразно, обертаючись до музи—своїєї,, порадоньки святої“—з отакими словами:

Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала;
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі.
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І по-наді мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила,—
Мов живущою водою
Душу окропила (546).

Я й трохи не претендую на те, щоб вичерпати ввесь тсй багатуший матеріял, який свідчить, чим рідне письменство було для самого поета. Для цього довелося б мало не всю оту „захалавну“ поезію Шевченка притягти до розгляду, а на це я тепер змоги не маю. Все ж і з цих коротеньких заміток, сподіваюсь, читач може скористуватися, щоб реставрувати ту психологічну картину життя нашого поета, перед якою з великою шанобою мусить стати кожний, хто розуміє вагу Шевченка в історії людскости й нашого краю з'особна...

Письменство, рідне письменство, для Шевченка не примхою було, не порожньою забавкою, а великим ділом усього життя й не дурно за це діло він приніс таку безмірну викупну жертву, не дурно

за його таку тяжку ціну, перетерпівши зневагу й глузування, муки неволі, самотности, салдацької муштри і катування. Ці муки його не зламали. Чому Шевченко почав писати рідною мовою—цього ми не знаємо, та певне й не дізнаємось ніколи про ту безпосередню причину, що дала йому перо в руки і звеліла співати для рідного народу і про його долю. Ми маємо тільки оповідання Мартоса про те, як випадком знайдено перші поезії Шевченкові, та воно не вводить нас у таємничу лабораторію, в якій викувано перші зародки поетових ідей. Але ми знаємо напевне одно, що на ниву письменства він вийшов цілком свідомий і готовий у своїх поглядах на рідне письменство. Далі ті погляди могли тільки розвиватися під впливом життя і людей, міцніти й ширшати, прибірати більш виразні форми, перетворюватись у практичні заходи. Але основа їх, знов підкреслюю це, міцно була у йому заложена ще тоді, коли він петербуржськими „білими ночами“ бігав у Літній сад складати свої вірші, коли за-для тих „нікчемних“ віршів занедбав був малювання—свій „хліб насущний“. Свідомо зробившись українським, мужицьким поетом, Шевченко високо держав стяг рідного письменства впродовж цілого життя свого й до могили доніс його, ні разу не схитнувшись і не схибивши з дороги. Цілим життям своїм і діяльністю поет дав блискучу відповідь усім, хто життя українського на-

50 коп.

2021

0,93 коп

1986

рода бачив тільки в минулому
мість розкрив рідному народові
перспективи майбутнього жит-
тєвнього простування шляху.
І як що великий замір нашого поета—
викувати з рідного слова „до старого
плуга новий леміш і чересло“, витвори-
ти й до розцвіту довести рідне письмен-
ство—справдився, то найбільше цьому
сприяла ота ясна, нескаламучена свідо-
мість нашого поета,—свідомість як са-
мої мети, так і шляхів, що до неї про-
водять...

6—7.VII. 907.

У Ситковцях.

РЛ 2021

С. Єфремов

Шевченко
і
українське
письменство